

EKSTREMIZM, UNING JAMIYAT VA DAVLAT QURILISHIGA DESTRUKTIV TA'SIRLARI

*Buxoro viloyati Ichki
ishlar boshqarmasi xodimi,
mayor Subxon Shokirov*

Annotatsiya: Maqolada ekstremizm tushunchasi, uning tarixi tahlil qilinib, ekstremizmning davlatchilik qurilishida hamda jamiyat hayotidagi xavflari yoritiladi. Bundan tashqari ekstremizmga qarshi qonuniy choralar, uning ijtimoiy oqibatlari ham tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: ekstremizm, diniy ekstremizm, siyosiy ekstremizm, terror, qonun

“Ekstremizm” tushunchasi bugun biz ijtimoiy kommunikatsiyada takror va takror eshitadigan, bizni hamisha sergaklikka chorlaydigan tushunchalardan biri boʻlib, fanda toʻla yoritilmagan. Biroq, bizga maʼlumki, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy oqibatlari jamiyat va davlat hayotini izdan chiqishiga, davlatchilik uchun ham moddiy, ham maʼnaviy beqiyos talofot yetkazishiga oid tasavvurlar barchamizda shakllangan.

Ekstremizm tarixan jamiyatlar shakllangan davrlardan buyon mavjud, ammo bugungi kundagidek hech bir davrda siyosiy kun tartibidagi doimiy masalalardan biri boʻlmagan. Oʻzining metodologik asosiga koʻra u diniy va siyosiy ekstremizmga boʻlinadi. Oʻzbek jamoatchiligi ongida faqatgina diniy ekstremizmga oid qarashlar shakllangan, bu albatta tabiiy. Chunki, mamlakat aholisining 90 % dan koʻprogʻini musulmonlar tashkil qiladi, qolaversa, hududiy jihatdan Oʻzbekiston musulmon oʻlkalarning qoq markazida joylashgan. Shu sababli, jamoatchilikni din vositasida manipulyatsiya qilish samaraliroq boʻladi, ayniqsa SSSR hukmronligi davrida aholining dindan uzoqlashtirilishi va ularning diniy bilimlarining ozligi bunga yetarlicha imkon yaratadi.

Diniy ekstremizm esa, murakkab ijtimoiy hodisa boʻlib, oʻzaro bogʻliq uchta shaklda namoyon boʻladi:

- ong holati sifatida (jamoat va individual), bu belgilar bilan tavsiflanadi: diniy gʻoyaning giperbolizatsiyasi, ijtimoiy hodisaning butun qismiga xossalar berish, nigilizm va fanatizm;
- mafkura sifatida (mavjud dunyo muammolarini aniq tushuntirish va ularni hal qilishning oddiy usullarini taklif qilish, dunyoni “yaxshi” va “yomon” ga boʻlish bilan tavsiflangan diniy taʼlimot), jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar ierarxiyasiga mos kelmaydigan, boshqalarning meʼyorlariga eʼtibor bermaslik, tenglashtirish;

- diniy ta’limotlarni amalga oshirish bo’yicha harakatlar majmui sifatida¹.

Diniy ekstremizmning qamroviga ko‘ra shakllari quyidagilardan iborat:

- konfessiya ichidagi (e’tirofning chuqur deformatsiyasiga qaratilgan);
- konfessional bo‘lmagan (boshqa e’tiroflarni yo‘q qilishga qaratilgan);
- shaxsiyatga yo‘naltirilgan (shaxsni buzg‘unchi o‘zgartirishga qaratilgan);
- etno-diniy (etnik guruhni o‘zgartirishga qaratilgan);
- diniy va siyosiy (siyosiy tizimni o‘zgartirishga qaratilgan);
- ijtimoiy (ijtimoiy-iqtisodiy tizimni o‘zgartirishga qaratilgan).

Diniy ekstremizmning bu turlari ko‘pincha aralash xarakterga ega bo‘lib, o‘zining sof ko‘rinishida namoyon bo‘lmaydi. Diniy ekstremizmning maqsadi butun diniy tizimni yoki uning tarkibiy qismlarini tubdan isloh qilishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish diniy tuzum bilan bog‘liq jamiyatning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, axloqiy va boshqa asoslarini chuqur o‘zgartirish vazifalari bilan bog‘liq.

Diniy ekstremizmning ijtimoiy tahdid sifatidagi bir qancha mezonlari mavjud, xususan:

- diniy tajriba asosida yoki diniy matnlarni baholash asosida tuzilgan maxsus missiyaning mavjudligi;
- o‘zining eksklyuzivligi va ustunligiga sig‘inish, diniy guruhning boshqa diniy guruhlariga va umuman dunyoviy jamiyatga nisbatan tubdan farq qilishi, aristokratik xulq-atvor kodeksining mavjudligi;
- kengayish ruhi bilan to‘ldirilgan o‘z submadaniyati;
- yuqori guruhlarining birlashishi va korporatizmi;
- dunyoning o‘zgarishi haqidagi diniy ta’limotning mavjudligi, hatto uni inkor qilish orqali va kategorik ong;
- “begona” ga nisbatan o‘ziga xos qarama-qarshilik faoliyati;
- jamiyatga va boshqa diniy guruhlariga nisbatan tajovuzkorlik².

Diniy ekstremizmning mohiyati an’anaviy tizimni inkor etish hisoblanadi. Odatda ekstremistik guruhlar asosan, jamiyatning o‘z mavqeidan norozilik va kelajakka ishonchsizlik hissi, milliy yoki konfessional o‘ziga xosligini buzish yoki yo‘qotishdan qo‘rqish hissini boshdan kechirayotgan jamiyatning chekka va nochor qatlamlari va guruhlaridan tashkil topadi.

Aksar hollarda diniy ekstremizm, diniy-siyosiy ekstremizmning ilk ko‘rinishi bo‘ladi. Diniy-siyosiy ekstremizmning asosiy maqsadi esa, davlat tuzumini zo‘ravonlik bilan o‘zgartirish, dunyoviy boshqaruvni teokratiya (diniy yetakchilar

¹ https://www.mirniy.ru/info/anti_terror/5723-o-suschnosti-religioznogo-ekstremizma-i-fundamentalizma-i-merah-po-protivodeystviyu-etim-yavleniyam.html

² O‘sha yerda

davlat siyosatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan siyosiy tizim) bilan almashtirish istagidan iborat bo'ladi.

Umuman olganda "ekstremizm" tushunchasiga oid bir qancha ta'riflar mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni ko'rib chiqish mavzuni yanada yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Xususan, 2018 yil 1-noyabrda qabul qilingan "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga ko'ra, "Ekstremizm – ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirishga, hokimiyatni zo'rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o'zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi"³ sifatida belgilangan.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida esa, ekstremizmga quyidagicha ta'rif beriladi: - "Ekstremizm (lotincha: — o'ta, keskin degan ma'nolarni anglatadi) — siyosatda va mafkurada ashaddiy, favqulodda harakat va qarashlarga asoslanib faoliyat yuritish"⁴. Ensiklopediyada berilgan ta'rif nisbatan umumiyroq xarakter kasb etishini ko'rish mumkin.

Bu borada xalqaro tadqiqotchilar Piter T.Koulman va Andrea Bartolilar o'zlarining "Ekstremizmga murojaat qilish" asarida quyidagicha izoh berishadi:

"Ekstremizm, ko'rish va tushunish murakkab bo'lgan hodisadir. Buni odatiy, umume'tirof etilganlardan uzoqda bo'lgan shaxsning faoliyati (shuningdek, e'tiqodlari, biror narsaga yoki kimgadir munosabati, his-tuyg'ulari, harakatlari, strategiyalari) sifatida aniqlash oson. Mojaroli vaziyatda - nizolarni hal qilishning qattiq shaklining namoyishi. Biroq, faoliyat, odamlar va guruhlarini "ekstremistik" deb belgilash va "odatiy" yoki "umumiy" deb hisoblanishi kerak bo'lgan narsalarni belgilash har doim sub'ektiv va siyosiy masala hisoblanadi"⁵.

Bu izohdan ko'rinadiki, "ekstremistik" deb belgilash bu bizning sub'ektiv va siyosiy qarorimizni aks ettiradi.

Boshqa bir tadqiqotchi yana ham qiziqarli izoh taklif qiladi, V.I. Krasikov ekstremizmni dunyoqarash tizimi, ongning alohida shakli sifatida ta'riflab: "Ekstremizm, eng avvalo, dunyoqarashning o'ziga xos shakli yoki koordinatalar tizimidir. Bu, shuningdek, hukmron madaniyat me'yorlari va qadriyatlariga ochiq kelishmovchilik holatida bo'lgan ayrim odamlar guruhlarining o'ziga xosligini ifodalaydi. Bunday o'ziga xoslik turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi: provokatsion

³ <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>

⁴ <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi>

⁵ Coleman Peter T., Bartoli Andrea. Addressing Extremism. The International Center for Cooperation and Conflict Resolution (ICCCR), Teachers College, Columbia Un. // The Institute for Conflict Analysis and Resolution (ICAR), George Mason Un., 2003. – P. 2.

turmush tarzi, turli kiyimlar, jargon va boshqalarda namoyon bo‘ladi”⁶, - deydi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, har qanday dunyoqarash kabi “ekstremist” ham o‘ziga xos “qadriyat” poydevoriga, o‘ziga xos o‘ziga xosligi qurilgan e’tiqod va qarashlar tizimiga ega.

Bundan tashqari 2001-yil 15-iyundagi imzolangan “Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Shanxay konventsiyasida ham ekstremizmga ta’rif berilgan bo‘lib, unda ekstremizm “hokimiyatni zo‘rlilik bilan egallab olishga yoki hokimiyatni zo‘rlilik bilan ushlab turishga, shuningdek davlatning konstitutsiyaviy tuzumini zo‘rlilik bilan o‘zgartirishga, jamoat xavfsizligiga zo‘rlilik bilan tajovuz qilishga va shu jumladan yuqoridagi maqsadlarda noqonuniy qurolli tuzilmalar tashkil etish yoki ularda ishtirok etish qaratilgan har qanday xatti-harakat”⁷ deb ta’riflanadi.

Ekstremizmga yanada kengaytarilgan ta’rif V.D. Trofimova tomonidan berilgan bo‘lib, u: “Ekstremizm istalgan samarani olish uchun ekstremal (ijtimoiy xulq-atvorning ekstremal) choralarini qo‘llash mumkinligini e’tirof etuvchi mafkurasidir. Bu ekstremizmning faqat siyosiy darajadagina tushunuladigan barcha umume’tirof etilgan ta’riflaridan kengroq bo‘lib, ekstremizm siyosat bilan cheklanib qolmaydi va o‘z doirasidan ancha kengroq qiymat kasb etadi, faqat siyosatda u negadir muhim bo‘lib chiqadi” deb ta’kidlaydi. Trofimovaning mulohazalaridan shu ayon bo‘ladiki, ekstremizm tushunchasini qat’iy tahlil qilish va talqin qilishning yana bir jihatini ochib berishi bilan ahamiyatlidir – bu ekstremizmning nafaqat siyosatda, balki inson faoliyatining boshqa sohalarida ham namoyon bo‘lishidir.

Yuqoridagi mulohazalardan ayon bo‘ladiki, hukumatlarning ekstremizmga toqati yo‘q va bu mutlaqo tabiiy, chunki ekstremizm aksar hollarda omma mafkurasiga zid o‘ta keskin mafkura sifatida maydonga chiqadi. Quyida ekstremizmning namoyon bo‘lish shakllarini ko‘rib chiqamiz.

Mamlakatimiz qonunchiligiga ko‘ra ekstremistik faoliyat – quyidagilarda o‘z aksini topadi:

- O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi asoslarini zo‘rlilik bilan o‘zgartirishga, hududiy yaxlitligi va suverenitetini buzishga;
- hokimiyat vakolatlarini egallashga yoki o‘zlashtirishga;
- qonunga xilof qurolli tuzilmalar tuzishga yoki ularda ishtirok etishga;
- terrorchilik faoliyatini amalga oshirishga;
- zo‘rlilik yoki zo‘rlilik ishlatishga oshkora da’vat qilish bilan bog‘liq holda milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo‘zg‘atishga;

⁶ Красиков В.И. В экстриме. Междисциплинарное философское исследование причин, форм и паттернов радикального сознания. М., 2006. – С. 25.

⁷ О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхайская конвенция (заключена 15.06. 2001). Референт – правовая система нового поколения. URL: <http://www.referent.ru/1/10927>

– jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soluvchi materiallarni tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etishga, shuningdek ekstremistik tashkilotlarning atributlarini yoki ramziy belgilarini tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etishga;

– biror-bir ijtimoiy guruhga nisbatan siyosiy, mafkuraviy, irqiy, milliy, etnik yoki diniy adovat yoxud dushmanlik sababli ommaviy tartibsizliklarni amalga oshirishga;

– ushbu moddaning to‘rtinchi — o‘ninchi xatboshilarida ko‘rsatib o‘tilgan harakatlarni amalga oshirish uchun oshkora da‘vat qilishga qaratilgan harakatlarni rejalashtirishga, tashkil etishga, tayyorlashga yoki sodir etishga doir faoliyat⁸.

Bundan tashqari ushbu qonunda “ekstremist”, “ekstremistik guruh”, “ekstremistik material”, “ekstremistik tashkilot” tushunchalari ham ochib berilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mamlakatda ekstremizmga qarshi kurash yo‘lida olib borayotgan ishlarni quyidagicha baholash mumkin. Ekstremizmga qarshi kurash yo‘lida O‘zbekiston mintaqada birinchilardan bo‘lib, tashabbus ko‘rsatgan holda ShHTning Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi g‘oyasini ilgari surgan va 2004 yildan buyon ushbu tuzilma Toshkentda faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

Bundan tashqari mamlakatning birinchi prezidenti I.A.Karimov va amaldagi prezidenti Sh.M.Mirziyoyevlar xalqaro doiralardagi uchrashuvlar, konfrensiya, sammit, sessiyalarda terrorizm, ekstremizm mavzusiga alohida diqqat qaratadilar, xususan prezident Sh.M.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida «Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo‘ravonlik va qon to‘kish bilan bir qatorga qo‘yadiganlarni qat’iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosqa qila olmaymiz.

Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da‘vat etadi», deb ta’kidlagan edi.

Ushbu jarayonda amalga oshirilgan so‘nggi eng muhim chora-tadbirlardan biri bu Prezidentning 01.07.2021 yildagi PF-6255-son Farmoni bilan 2021-2026 yillarga mo‘ljallangan ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy strategiyasi va uni amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” ning ishlab chiqilishidir.

Ushbu strategiyaning ustuvor yo‘nalishlari:

- ekstremizm va terrorizm g‘oyalari tarqalishining oldini olish maqsadida vatanparvarlik, an’anaviy qadriyatlar va bag‘rikenglik mafkurasini targ‘ib qilish;
- voyaga yetmaganlar va yoshlar orasida ekstremizm va terrorizm g‘oyalari tarqalishining oldini olish;

⁸ <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>

- ayollar huquqlarini himoya qilish hamda ularning ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishdagi rolini kuchaytirish;
- uzoq muddat xorijda bo‘lgan fuqarolarni ekstremizm va terrorizm g‘oyalari ta’siridan himoya qilish;
- Internetdan ekstremistik va terrorchilik maqsadlarda foydalanishga qarshi kurashish;
- fuqarolik jamiyati institutlari va OAVlarini ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishga keng jalb qilish;
- ekstremistik va terrorchilik harakatlarini sodir etganlik hamda ularni moliyalashtirganlik uchun huquqiy ta’qib va javobgarlikka tortish choralarini takomillashtirish;
- ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi normativ- huquqiy bazani takomillashtirish;
- ushbu sohadagi xalqaro va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishdan iborat⁹.

Ekstremizm sabab emas, oqibatdir va oqibat bilan kurashgandan ko‘ra, uning sabablari bilan kurashish, uning oldini olishga intilish samaraliroq bo‘ladi. Ekstremizmga olib keluvchi sabablar sifatida: aholining diniy, huquqiy savodxonligining pastligi; fuqarolarning iqtisodiy ta’minlanmaganligi; qonunlar va axloqning ishlamasligi; mamlakat boshqaruv tartibi kabilarni ko‘rsatish mumkin. Va biz ayni sabablarga yechimlar ishlab chiqishimiz, targ‘ibot tadbirlarini kuchaytirishimiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. https://www.mirniy.ru/info/anti_terror/5723-o-suschnosti-religioznogo-ekstremizma-i-fundamentalizma-i-merah-po-protivodeystviyu-etim-yavleniyam.html
2. <https://lex.uz/ru/docs/-3841957>
3. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi>
4. Coleman Peter T., Bartoli Andrea. Addressing Extremism. The International Centre for Cooperation and Conflict Resolution (ICCCR), Teachers College, Columbia Un. // The Institute for Conflict Analysis and Resolution (ICAR), George Mason Un, 2003. – P. 2.
5. Красиков В.И. В экстриме. Междисциплинарное философское исследование причин, форм и паттернов радикального сознания. М., 2006. – С. 25.

⁹ https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/ekstremizm_va_terrorizmga_qarshi_kurashish_buyicha_milliy_strategiya_qabul_qilindi

6. О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхайская конвенция (заключена 15.06. 2001). Референт – правовая система нового поколения. URL: <http://www.referent.ru/1/10927>
7. https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/ekstremizm_va_terrorizmga_qars_hi_kurashish_buyicha_milliy_strategiya_qabul_qilindi
8. Akhmatov, A. (2024). Press and literary environment. *Western European Journal of Linguistics and Education*, 2(7), 19-22.
9. Akhmatov, A. History of Bukhara Literary Environment in 1950-1960s. *Middle European Scientific Bulletin*. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/index> <https://doi.org/10.47494/mesb.2021.16.748>.
10. Akmatov A. Buxoroda adabiy harakatchilik tarixiga bir nazar. International scientific journal. «Modern science and research» Volume 4 / Issue 3 / uif:8.2 / Modernscience.uz. -B.710-714.